

УДК 19.00.05

І. В. Дяків

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА ВІД СФОРМОВАНОГО «ОБРАЗУ Я» ТА САМООЦІНКИ

У статті подано визначення та оцінку таких понять: «образ Я», «поведінка неповнолітнього правопорушника», «самооцінка», «самосвідомість», «когнітивний дисбаланс». Здійснено аналіз вказаних вище понять щодо їх взаємозв'язків та структурно-функціональної складової. Розглянуто мотиваційні аспекти поведінки неповнолітніх правопорушників. Акцентовано увагу на тому, що значний вплив на поведінку неповнолітніх (у тому числі асоціальну) здійснюють одноклітки та соціальне середовище. Показано стан дослідження цієї проблеми та перспективи її вивчення в майбутньому.

Ключові слова: поведінка неповнолітнього правопорушника, «образ Я», самооцінка, самосвідомість, когнітивний дисбаланс, соціальне середовище.

В статье представлено определение и оценку следующих понятий: «образ Я», «поведение несовершеннолетнего правонарушителя», «самооценка», «самосознание», «когнитивный дисбаланс». Сделано анализ вышеуказанных понятий по отношению к их взаимосвязям и структурно-функциональной составляющей. Наведены мотивационные аспекты поведения несовершеннолетних правонарушителей. Акцентировано внимание на том, что значительное влияние на поведение несовершеннолетних (в том числе асоциальное) осуществляют сверстники и социальная среда. Показано соотношение исследования данной проблемы и перспективы её изучения в будущем.

Ключевые слова: поведение несовершеннолетнего правонарушителя, «образ Я», самооценка, самосознание, когнитивный дисбаланс, социальная среда.

The article provides the definition to the following notions: «Myself» image», «juvenile delinquent's behavior», «self-judgment», «self-consciousness», «cognitive imbalance». The analysis was conducted of the said notions with regard to their correlation and structurally-functional component. The author provides motivational behavioral aspects. The attention was focused on the fact that the minors' behavior

(including asocial) is essentially influenced by their peers and by the social environment. The article shows the status of the problem research and the future perspectives of its exploration.

Keywords: *juvenile delinquent's behavior; «Myself» image», self-judgment, self-consciousness, cognitive imbalance, social environment.*

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій інформаційний простір насичений різноманітною інформацією. На жаль, значна кількість із всього потоку інформації має негативний зміст. Саме така інформація потенційно має руйнівні наслідки для особистості неповнолітнього правопорушника. Це пов'язано з тим, що підлітки, на відміну від дорослих, не здатні сповна «фільтрувати» сприйнятну інформацію. Бар'єром між зовнішнім середовищем та внутрішнім світом людини є критичність особистості. Як показують дослідження, критичність неповнолітнього, який характеризується поганою поведінкою, є неадекватною (тобто заниженою або завищеною) [2]. Розвиток критичності пов'язаний із низкою різних психічних структур, зокрема самосвідомістю, «образом Я», самооцінкою, самоповагою тощо.

Поведінка неповнолітнього правопорушника залежить від цілого комплексу біологічних, соціальних та психологічних чинників. Який із цих факторів є домінуючим, залежить від мотиваційної складової особистості. Чутливою для неповнолітнього правопорушника є соціально-психологічна сфера. Більшою мірою психічні процеси неповнолітнього є відображенням його соціальних відносин. Доречним є висловлювання К. Маркса про те, що людина є сукупністю всіх соціальних стосунків, які існують у цьому суспільстві, її розвитку і формування образу поведінки зумовлено розвитком всіх інших індивідів, з якими вона вступає в пряме чи опосередковане спілкування. Таким чином, показано суспільну детермінацію поведінки особистості, а також зв'язок поведінкових проявів із когнітивними структурами.

Поведінка неповнолітнього може бути як усвідомленою, так і не усвідомленою. Дуже часто вчинки неповнолітніх є необдуманними, їх важко пояснити. Такі вчинки неповнолітніх пов'язані з тим, що в такому віці відбувається формування самосвідомості [21; 14; 4].

Мета статті: показати умови формування когнітивних структур у неповнолітнього правопорушника, а також залежність його поведінки від когнітивних утворень.

Психічним процесам людини властива така ознака, як динамічність. Як зазначає у своїй праці А. Єршов, психічним процесам притаманна єдність стабільності і нестабільності, коливання, хвилеподібність, циклічність, темпоритм та ін. Існують індивідуальні амплітуди коливання настрою: від сентиментальності до жорстокості, від гніву до милосердя, від симпатії до антипатії [10]. Дослідження показують, що динамічність та нестабільність психічних процесів більшою мірою проявляються у підлітків, які схильні до правопорушень [5; 6; 13; 24]. Нестабільність у таких підлітків взаємопов'язана не тільки з нейрогуморальними змінами, але й нестійким «образом Я» та неадекватною самооцінкою [17; 2; 7; 3; 1; 23].

Формування «образу Я» здійснюється на основі соціальної взаємодії, тобто «образ Я» особистості є детермінований суспільством. У сім'ї діти набувають перших навичок взаємодії, осягають перші ролі, осмислюють перші норми та цінності. Тип поведінки батьків (авторитарний чи ліберальний) має вплив на формування у дитини «образу Я». Варто зазначити, що формування «образу Я» є одним із основних чинників розвитку особистості. Слушно зауважує щодо цього В. Васильєв, який стверджує, що важливим чинником формування особистості «важкого» підлітка, у більшості випадків, є сімейні умови. За характером поведінки особистість «важкого» підлітка прирівнюється до правопорушника. Насправді, особистість важковихованого неповнолітнього, як і злочинця, є цілісним утворенням, що складається із комплексу біологічних і соціальних властивостей, які вступили у складну взаємодію із навколишнім середовищем, а злочин є результатом такої взаємодії [22, с. 18–19]. Під важковихованістю перш за все розуміють негативізм та опір педагогічним впливам.

Важливою характеристикою «образу Я» є його стійкість, яка забезпечує відносну стабільність поведінки. Стійкість та інтегрованість «образу Я», рівень самосвідомості тісно пов'язані з розвитком інтелекту [17]. І. Кон звернув увагу на слабку стійкість «образу Я» в юнаків (15–18 років) з низькою самоповагою. Вчений вказує також на кореляцію самоповаги зі ставленням до

інших. Людина, яка негативно ставитися до себе, неприязно та недовіркою відноситься до інших людей [17]. Отже, нестійкий «образ Я» може призвести до ворожості стосовно інших. Що означає «образ Я»? За визначенням Р. Бернса, сукупність всіх уявлень про себе є «образом Я» [3].

Дослідження Ю. Луценка [18] показало, що неповнолітні правопорушники переважно не проживали в благополучних сім'ях, а значить не отримували потрібної підтримки. За його даними, 55% неповнолітніх не мали повноцінної опіки й виховання. Неблагополучні сім'ї не можуть забезпечити дітям основні їхні потреби. Як зазначає В. Пилипейченко у своїй праці [20], до правопорушення неповнолітніх спонукають незадоволені психічні потреби в сім'ї (потреба впевненості і почуття безпеки, потреба солідарності і зв'язку з близькими особами, потреба любові, потреба схвалення і визнання).

Поведінка неповнолітнього правопорушника є зовнішнім проявом його внутрішнього образу дії залежно від складеної ситуації. Як вже зазначалося раніше, самоповага є однією з базових когнітивних структур у стосунках з іншими. Також варто підкреслити, що занижена самоповага характерна для людей, які схильні до конформності. Згідно з дослідженнями цієї проблеми, простежується схильність неповнолітніх правопорушників до конформності [11; 4; 16]. Зокрема, А. Зелінський [11] зауважує, що для неповнолітніх правопорушників характерне здійснення злочинів у групі (70%). Отже, в підлітків наявна потреба бути з однолітками разом, вони підкоряються впливу групи.

Перебуваючи в одному середовищі з ровесниками, неповнолітні не тільки формують «образ Я», а й розвивають та коригують таку важливу характеристику особистості, як самооцінку. Складову, пов'язану із ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою чи сприйняттям себе [7]. Нетоваристскість підлітка та конфліктні ситуації, в які він потрапляє, є наслідком неправильної самооцінки.

За допомогою тесту-опитувальника В. Століна, було проведено дослідження структури самооцінки неповнолітніх правопорушників.

Таблиця 1
Найбільш виражені показники тесту-опитувальника
В. Століна за результатами дослідження неповнолітніх
правопорушників (23 хлопці)

№ за/п	Шкала тесту-опитувальника В. Століна	Високий показник	Низький показник
1	Уявлення про сприйняття себе іншими	9 (з 23 досліджуваних)	
2	Інтерес до себе	11 (23)	
3	Самоінтерес	11 (23)	
4	Аутосимпатія	8 (23)	
5	Звинувачення		7 (23)
6	Загальна самооцінка	7 (23)	

Аналізуючи дані таблиці, можна зазначити, що в неповнолітніх правопорушників має місце тенденція до залежності поведінки від уявлення про сприйняття себе іншими, егоцентризм, а також до заперечення своєї провини. У цьому випадку ми бачимо, що формування «образу Я» неповнолітніх правопорушників залежить від того, яким чином вони сприймають оцінку своїх дій іншими.

Відомо, що значна кількість неповнолітніх втягнута в так звані «неформальні» групи. Саме в такому соціальному середовищі відбувається формування їхнього « образу Я» та самооцінки. Дестабілізуючим чинником для неповнолітніх є досвід спілкування в «неформальних» групах. П. Козляковський та А. Козляковський у своїй праці вказують на те, що кримінальна субкультура (неформальні групи) згуртовує правопорушників, вона виступає як регулятор їх поведінки. Але основна небезпека у тому, що вона викривляє суспільну свідомість, трансформує кримінальний досвід, блокує процес соціалізації [15].

Адаптація підлітків до соціального середовища проходить дуже важко, оскільки відсутній підтримуючий чинник – сім'я. М. Кле [14] висловив думку, що поділ праці та ускладнення суспільних відносин спричинили труднощі в адаптації та інте-

градії підлітків у суспільство. Такі умови впливають на формування самооціночної складової особистості неповнолітнього. О. Кербиков зазначає, що неповнолітнім правопорушникам важко зберегти високу самооцінку [13].

Соціальне середовище (неблагополучна сім'я, неформальні групи, школа, ЗМІ тощо) є підґрунтям для формування образу поведінки неповнолітнього правопорушника. Вплив негативних чинників змінюють поведінку неповнолітнього правопорушника. Але, як ми вже зазначали, поведінка особистості є зовнішнім проявом внутрішніх побуджень. Тому потрібно мати розуміння чим регулюється поведінка людини. Вона регулюється загалом самосвідомістю, яка виконує функцію цілісності та узгодженості поведінкових дій особистості. Самосвідомість формується під впливом виховання, самовиховання, біологічних умов та під впливом соціального середовища. Самосвідомість визначає конструкт – утворення внутрішнього світу людини, яке сутнісно полягає у сприйнятті нею численних образів самої себе у потоці найрізноманітніших ситуацій соціальної взаємодії та поєднання цих образів у цілісне загальне уявлення – бачення себе у формі всесвіту [7].

При аналізі психологічного аспекту проблеми особистості необхідно виходити із визначення тісного взаємозв'язку особистості та свідомості. Структура особистості – це не просто низка окремих абстрактних психічних властивостей, а єдина цілісна система психічних властивостей, процесів і станів. Свідомість виступає як центральна поєднувальна ланка в структурі особистості, через неї досягається єдність всіх її проявів. Цей зв'язок всіх сторін особистості зумовлюється тим, що в процесі різних видів діяльності особистості у свідомості фіксується весь її соціальний і моральний досвід. Основною функцією самосвідомості є саморегулювання і самоконтроль особистості своєї поведінки та діяльності [12]. Якщо самосвідомість контролює поведінку особистості, то що призводить до вчинення неповнолітнім правопорушення. Як вже зазначалось раніше, саме в підлітковому віці відбувається формування самосвідомості, а отже, контроль поведінки недостатній.

Силою, яка побуджує до прийняття рішення діяти так чи інакше, є мотиваційна сфера особистості. Свідомість інтегрує окремі

мотиви в складну стійку систему мотивації. Однією із особливостей свідомості є здатність її до цілепокладання: всі дії особистості спрямовані на ціль, пов'язану з її потребами, інтересами, різними емоціями [12]. Р. Мертон висуває свою центральну тезу про те, що порушення рівноваги між цілями і засобами як фазами соціальної структури служить основою для виникнення стану аномії (дезорганізованості) [19]. Відповідно до цього положення пояснюється багато злочинів, оскільки правопорушник вибирає різні засоби (навіть протиправні) для досягнення своєї мети. Мотив є основним поняттям для пояснення причин здійснення тієї чи іншої поведінки людини. Але мотив реалізується тільки тоді, коли самооцінка особистості готова до прийняття відповідного рішення. Нестійка самооцінка особистості часто призводить до так званої «боротьби мотивів». Слушно зазначає П. Дагель про те, що мотив є внутрішньою психологічною причиною здійснення злочину [8].

Проблему аномії, крім Р. Мертона, вивчав французький соціолог Е. Дюркгейм. Аномія, як вказував вчений, є результатом такого становища, коли у відомих пунктах суспільства немає колективних сил, тобто організованих груп, які б направляли суспільне життя [9]. Аномія як дезорганізація суспільної свідомості стає провідним соціологічним поняттям, що широко використовується кримінологами для пояснення злочинності та її нестабільних проявів. Таке явище, як аномія, можливе в неблагополучних сім'ях. Саме в такому середовищі, як ми вже підкреслювали раніше, перебувають неповнолітні правопорушники.

До дезорганізованості поведінки неповнолітнього правопорушника призводять не тільки порушення рівноваги між цілями та засобами, але й невизначеність засобів орієнтування. Цю проблематику досліджував відомий вітчизняний дослідник когнітивної психології К. Левін [21]. Він звернув увагу на властивий цьому періоду «когнітивний дисбаланс», тобто вчений робив акцент на невизначеності засобів орієнтування у світі в період переходу від дитинства до статусу дорослого. Відсутність ясності – причина нестійкої поведінки підлітка [21]. Когнітивний дисбаланс виникає в неповнолітніх правопорушників внаслідок упущень у навчанні та вихованні, а також у зв'язку з низьким моральним рівнем таких дітей. Невизначеність засобів орієнтування в під-

літка виникає тому, що в нього немає зразка для наслідування (у більшості випадків такими зразками є батьки, вихователі).

«Образ Я» та самооцінка неповнолітнього правопорушника визначає можливості та варіативність дій у тій чи іншій ситуації. Бачення неповнолітнім кінцевого результату з усіма його наслідками є недостатньо чітким. Формування «образу Я» та самооцінки неповнолітнього правопорушника залежить від цілого комплексу зовнішніх і внутрішніх умов (навчання, виховання, самокритики, самовиховання, соціального середовища, емоційної сфери, мотивації тощо).

Специфічність «образу Я», самооцінки, поведінкових реакцій підлітка пов'язана з тим, що саме в цьому віці закладається самосвідомість, самооцінка, основа особистості, яка відіграє важливу роль у процесі особистісного самовизначення і саморегуляції [4].

Отже, підсумовуючи, зазначимо: «образ Я» та самооцінка неповнолітнього правопорушника є орієнтиром його поведінки, а також ці когнітивні утворення визначають можливості та прогнозування тих чи інших дій. Було визначено, що психічні процеси особистості регулюються за ієрархічним принципом; на вершині ієрархії є самосвідомість. Регуляція психічних процесів неповнолітніх правопорушників часто є некоординованою, що, своєю чергою, несе за собою багато проблем. Самосвідомість як вища форма психічної діяльності в неповнолітніх правопорушників розвинена недостатньо. Для неповнолітніх правопорушників характерні тенденції до егоїзму та відсутності почуття провини. Причиною формування особистості неповнолітнього правопорушника є як відсутність підтримуючого соціального середовища (аномія), так і недалекоглядність та некомпетентність у навчанні та вихованні батьків і вихователів. Мало уваги приділяється дітям з так званих неблагополучних сімей. Недостатньо звертається увага на те, щоб базові потреби таких дітей були задоволені (почуття безпеки, солідарності тощо).

Перспективами подальших досліджень цієї проблеми є створення належного інструментарію діагностики когнітивних структур неповнолітніх правопорушників з метою створення для них відповідного соціального середовища для поступової адаптації та інтеграції в більш складну систему соціальних вза-

ємовідносин. Така діагностика допоможе також диференціювати навчальні групи відповідно до рівня інтелектуального розвитку та інтересів, що створить сприятливе середовище для розвитку. Важливим напрямом роботи є розроблення стратегії щодо прогнозування вчинків неповнолітніх з метою недопущення їх втягнення в асоціальні групи. Знаючи характеристики «образу Я» та самооцінки неповнолітнього правопорушника можна з більшою ймовірністю спрогнозувати його подальшу поведінку.

Література:

1. Алемаскин М. Положение подростка-правонарушителя в коллективе класса / М. Алемаскин // III Всесоюзный съезд общества психологов СССР. – М., 1968. – Т. II.
2. Бедь В. Юридична психологія: Навч. посібн./ В. Бедь. – Львів : Магнолія плюс, 2003.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М., 1986.
4. Васильев В. Юридическая психология / В. Васильев. – М. : Юридическая литература, 1991.
5. Висьневські Ч. Психолого-педагогический анализ причин и условий правонарушений несовершеннолетних: диссерт. канд. психол. наук / Ч. Висьневські. – К., 1983.
6. Выготский Л. Педология подростка / Л. Выготский. – М. : Изд-во МГУ, 1930.
7. Гуменюк О. Психологія Я-концепції / О. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002.
8. Дагель П. Криминологическое значение субъективной стороны преступления / П. Дагель // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 89.
9. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова / Э. Дюркгейм. – М. : Мысль, 1994. – С. 381.
10. Ершов А. Психология соактивности людей / А. Ершов. – СПб. : Знание, 1992.
11. Зелинский А. Криминальная психология / А. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999.
12. Иванова И. О некоторых аспектах проблемы «личность и сознание» / И. Иванова // Материалы III Всесоюзного съезда общества психологов СССР. – М., 1968. – Т. 1. – С. 323–325.
13. Кербиков О. Микросоциология, конкретно-социологические исследования и психиатрия / О. Кербиков // Вестник АМН СССР. – 1965. – № 1.

14. Кле М. Психология подростка: психосексуальное развитие / М. Кле. – М. : Педагогика, 1991.

15. Козляковський П. Юридична психологія : навч. посібн. / П. Козляковський, А. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006.

16. Колодная А. Некоторые психофизические особенности несовершеннолетнего правонарушителя / А. Колодная // Психологическое изучение трудновоспитуемых школьников и несовершеннолетних правонарушителей. – М., 1973. – С. 37–39.

17. Кон И. Психология юношеского возраста / И. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – С. 81–83.

18. Луценко Ю. Діти правопорушники: що робити? / Ю. Луценко. – К. : Шкільний світ, 2010. – С. 11.

19. Мертон Р. Социология преступности / Р. Мертон. – М. 1966.

20. Пилипейченко В. Внутренние преграды как смысловые детерминанты самосознания личности (на материале исследования личности несовершеннолетнего правонарушителя): диссерт. канд. психол. наук / В. Пилипейченко. – М., 1984.

21. Психология современного подростка / под. ред. Д. Фельдштейна. – М. : Педагогика, 1987.

22. Селецкий А. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / А. Селецкий, С. Тарарухин. – К. : Вища школа, 1981. – С. 18–19.

23. Третяк О. Теоретико-методологічні засади проведення соціальної та виховної роботи із засудженими до позбавлення волі: Монографія / О. Третяк. – Чернігів : ЧПНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2012.

24. Чанцева И. Неужели прав Ломброзо? / И. Чанцева // Комсомольская правда. – 8 июля 1990.